

İSLÂM AKÂİD SİSTEMİNDE GELİŞMELER VE EBU MANSUR-İ MATÜRİDÎ

PROF. YUSUF ZİYA YÖRÜKÂN

Peygamber devrindenberi Ebu Mansur-i Matüridî nin ve Ebu Hasan Eşarînin yetiştikleri üçüncü yüzyıl sonuna kadar sürüp gelen, sünnet ve cemaat ehlinin akîdelerine bir mezhep adı verilmez, bütünü içine alan bir tabirle «Selef Akîdesi» veya «Kuran Yolu» denilirdi. Peygamberin sahabeleri ve onlara tabi olanlar, müslümanlığı peygamber zamanında buldukları gibi devam ettirmişler ve müslümanlıktan olmayan şeyleri müslümanlığa katmak, müslümanlıktan olanları dışarda bırakmak korkusu ile akâid konularında tartışmadan ve derinleşmeden kaçınmışlar, Kuran ayetlerindeki beyanlarla peygamberin sünneti ve cemaatin yolu ile yetinmişlerdi. «Ehli Sünnet vel Cemaat» tabirinin ifade ettiği mana da budur. İlk fakihler ve hadîs bilginleri, bu yolun yolları oldukları için sonraları buna «Fukaha ve Muhaddisîn yolu» ve peygamberin eserlerine sarıldıkları için de «Eseriye» denildi. Ebu Hanîfe, kendinden önce çıkan çeşitli sapkınlıklara karşı bu yolu savundu. Ancak bahislere tartışma ve savunma karıştığı için bu yola, fıkıh 1 ekber sistemini ifade etmek üzere bu arada «Hanefîlik» tabiri kullanıldı. Hanefîlik, gerçi meşhur olduğu üzere itikad sahasından ziyade ibadetlerde ve muamelelerde güdülen bir sistemdir. Ancak Ebu Hanîfe aynı zamanda selef akîdelerini asası surette savunmuş ve sünnet yolunu kuvvetlendirmiştir. Ebu Mansur-i Matüridî, bu yolun usulünü sistemleştirmiş ve yaymış olduğu için sonraları Hanefîlere akâidde *Matüridî* denilmiştir. Bu tabir, sünnet ve cemaat ehlinin yolu manasına tekabül eder.

Matüridînin yetiştiği üçüncü yüz yılda (Hicrî 3 üncü yüzyılın sonu, 4 üncü yüzyılın başı) akılcılar ile nasıclan arasını birleştirmeye çalışan bir de Ebu Hasan Eşarî gelmiştir. Amelî hükümlerde Şafiî olanların ve Malikîlerden bir kısmının birleştiği itikadda mezhep bu zatın adına nisbetle Zeş'arîlik diye anılmıştır. Yine bu sıralarda İmam Ebu Hanîfenin yolunu tutmuş olan İmam Tahavî yetişmiş ve kendi adına nisbet edilen akâid sistemini ortaya koymuştur. Zâhirîlik ile Hanbelîlik de bu devirde görülür. Amelde ve itikadda İmam Ahmed b. Hanbelin peşinden giden Hanbelîler selef yolunu tuttuklarını iddia ettikleri halde onlar da dinde tartışmalara karışmışlar ve ancak aklın rolünü külliyen inkâr ile taassup yoluna sapsmışlardır. Kûfede doğmuş ve Bağdatta yetişmiş olan Davud İsfahanî (Hicrî 202—M876 nin amelde ve itikadda güttüğü zahirî mezhebine uyanlar ise taassubda Hanbelîlerden iler gitmişlerdir. Bunlar, sünnet ve cemaat ehli içinde derece derece müsamahacı, mutavassıt ve mutaassıp sınıfları temsil ederler.

Ahmed b. Hanbelin yolunu güdenlerden bir çoğunluk bugün Hicazda Vahhabîlerdir. Bunlar Hanbelîdirler, selef yolunu güttüklerini iddia ederler, Tahavî akâidine ve Davud-u Zâhirî yoluna önem verirler. Tahavî mezhebi bir aralık Şimalî Afrikada genişlemişti. Bugün garp Trablus çevresinde yaşayan Sünusî akâidi Tahavîden alınmıştır. Zahirîlik ise Garbî Afrikada ve Endülüste hayli tarartar bulmuştu ; meşhur İbni Hazm bu mezhebin ateşli taraftarıdır. Bunlar sonraları amelî hükümlerde Malikiye ve Muvahhidîn devletinden sonra da itikadda Eşarîliğe bağlanmışlardır. İslâm Âleminde sünnet ve cemâat mezhebi «Eşâire» adı altında devam etmektedir. Eşâire tabiri,

Matürîdî ve Eşarî sistemlerini içine alır ; Mutezile ve Cebriyye, Şia ve Hariciyye gibi seleften ayrılan mezheblere karşı bir bütün ifade eder. Eşariyye tabiri ise Ebu Hasen Eş'arînin ve taraftarlarının yolunu gösterir ve bu takdirde Matürîdî mukabilinde kullanılır. Her ikisi selef yolunun gelişmiş ve genişlemiş birer görünüşüdür. Esaslarda, mensus hükümlerde birleşirler, fer'î, içtihadî meselelerde birbirinden ayrılırlar. Metodda her ikisi Ebu Hanifenin yolunu güder. Şu kadar ki Ebu Hasen Eşarî, amelde Şafîî olduğu için bazı hususlarda ona cebhe aldığı halde Matürîdî her bakımdan onun peşinden gider. Seleften çok kimseler bu yola daha Ebu Hanife devrinde cebhe almışlar ve akâidde münakaşa ve derinleşme usulünü kabul ettiği için onu muaheze etmişlerdi. İbni Sîrîn (Hicrî 110 - Miladî 728) Mekhûl (Hicrî 112 - Miladî 730) Malik b. Enes (Hicrî 179 - M. 795) bunlardandır. İmamın talebesinden Davut Tâî (H. 160 M. 777), Habîb Acemî ve bazı hususlarda Abdullah b. Mubarek (H. 181 M. 797) Evzaî (H. 157 M. 774) Süfyan-ı Sevrî (H. 161 M. 778) kelâmcılığı hoş görmiyenlerdendi. Hakikatte Ebu Hanife de kelâm usulünü beğenmezdi. Bir gün Ebu Hanifenin meclisine, Kuran mahluktur veya değildir meselesi üzerinde münakaş eden iki şahıs getirdiler, İmam, bunların arkasında namaz kılınmaz, hükmünü verdi. Ebu Yusuf (H. 182) Kuran mahluk değildir, kanaatını savunan şahıs hakkındaki bu hükmün sebebini sorunca ona, dinde münazaâ bid'attir, cevabını verdi. Vak'a, İmamın selef yoluna bağlılığını, ancak zaruret sevkiyle bahse ve cedele mecbur kaldığını gösterir ; nitekim Amr b. Ubeyd'in bu münakaşalara düşkünlüğüne hoş görmemiş ve kelâmcılık yolunu açtığı için eseflenmiş ve onu ayıplamıştır.

İmamın çıraqları da ondan sonra selef yoluna devam etmişlerdir. Bunların çoğu Horasan ve Türkistandan gelmişlerdi. Olgunluk hamûleleriyle yurtlarına döndükleri zaman Belhli Mukatil b. Hayyan ve Isam b. Yusuf Fıkh-ı Ekberi, yine Belhli Nusyr b. Yahya ve Ebu Mutî «Fıkh-ı Ebsatı» Curcanlı Musa b. Süleyman ve Semerkantlı Ebu Mukatil, Elâlim vel Muteallim'i Horasan ve Maverâünnehir taraflarına götürdüler. Ensarî diye meşhur olan Ebu Yusuf ile Yusuf b. Halid ve Muhammed b. Mukatil imamın vasiyetlerini yaydılar. Ebu Yusufun etrafa tayin ettiği kadılar da bu akîdeleri savunuyorlardı. Bu suretle Buhara, Belh ve Semerkant çevresinde bütünü ile selef akîdesini savunan büyük bir fukaha zümresi vücude geldi. Semerkantlı İbni Hakîm «Sevad-ı A'zam» adlı eserinde¹ Horasan ve Maverâünnehir imamlarının dörtüzdenden fazla olduklarını ve yukarda adları geçenlerden başka büyük bilginlerden Buharalı Ebu Hafs, Horasanlı Ebu Süleyman ve zahidlerden Hâtemü'l-esam, Şefik-i Belhî ve Hakîm Semerkandî gibi zatların Ebu Hanife yoluna tamamilen sadık kaldıklarını kaydetmektedir ki bu isimler bize Hanefîliğin Türkler arasında ve Horasanda intişarının sebeplerini ve Maturidînin yetişmesi âmillerini verir.

Sistem, Irak, Suriye ve Mısırdaki hükümet tazyiki olmadığı günlerde, yine aynı vechile yaşamakta bulunuyordu. Eşarî hareketi bu akâidi Mutezile usulü ile müdafaadan ibaret kaldı. Nizamülmülk devrinde Eşarîliğin hükümet ricali tarafından tutulması ve Nizamiyye medresesinde tedrisatın bu cebheden yürütülmesi, Irak, İran ve Suriyede mezhebin inkişafına sebep oldu. Nizamiye medresesinde yetişen büyük âlimler Şafîî oldukları için Eşarîlik tabiri olarak daha ziyade umumî bir mezheb adını aldı. Kelâm kitapları müelliflerinin ve Kuran müfessirlerinin çoğu bunlardandır. Matürîdîlerden ve Eşarîlerden sonra İtizal hareketi azalmış, kader ve cebr yolcuları fırka halinde kalmamış, irca ve vaîd mezhepleri tarihten silinmiştir. Sünnet ve cemaat ehli bu esasları, aynı zamanda müteşabih ve müşkil ayetlerin lafzî ve zâhirî tevili itidal ve temkin ile benimsemişler, selef akîdesile itizal hareketini birleştirici bir yol tutmuşlardı. Bu yüzden de Tahavîler, esas akîdelerde Maturidîlerle birleşmiş; fıkıh ve hadîs ehli ve müşebbihe mezhebine yaklaşmış olan Zahirîler tutunamamış, onlar da tarihe karışmışlardır. Bu duruma göre Matürîdîliği incelemeye girerken, onun kuruluşunu hazırlayan âmiller nelerdir, bu devrin kelâm tarihinde ne gibi inkişaf oldu, akılcılar ile nasırcılar ne durumda idiler ve akılcılar kelâm sahasına neler getirdiler ? Bunları birer birer mütalaa etmemiz gerekir.

¹ İstanbul, İbrahim matbaası. Sahife 33.

BİR KARŞILAŞTIRMA : NASCILIK VE AKILCILIK

Ebu Hanife, akıl ile nakli birleştirmiş, ifrat ile tefrit arası bir yol tutmuş ve bu suretle zamanına kadar çıkan ileri geri akîdeleri telif etmiş olduğu için onun yolunu tutanlar Ebu Hanifeden sonra şiddetini arttıran cereyanlara ve bilhasrı felsefe ile karışmış fikirlere karşı sünnet ehlinin yolunu savunmuş ve onu bugüne kadar devam edecek olan bir sistem haline sokmuşlardır. Bu yolun bir tarafında Selef yoluna dayanan nasçıların esasları, bir tarafında da Mutezilenin yolunu genişleten akılcıların esasları vardır.

Nasçılar ; nakle, Kuranın ve hadîsin zâhîrî metinlerine kıymet veren, akla ve teville yer vermeyen kimselerdir. Bunlar îman konusile ilgili meseleler de derinleşmeyi reddederler, bu yüzden itikad meselelerinde kelâm, dinde cedel yasaktır, bu gibi meselelerde bunlara göre delil, Kuran, hadîs ve icma'dır.

Kuran, tevatür ile sabit olan vahiy eseridir. Binaenaleyh birinci kaynaktır. Hadîs, sihhati rivayeten ve dirayeten sabit olursa yine katî delildir. 'İcma' ise peygamber sünnetini ve yolunu şahsîlik karışmadan devam ettiren yegâne yol olmak bakımından kaynaktır, şahsîlik karışan fikirler rey ve içtihat sahasına girerler. Ebu Bekir, Ömer, Ebu Ubeyde, Ali veya Abdullah b. Mes'ud, Muâz b. Cebel veya Âişe ve Fatıma gibi müslümanlık ruhuna vukfları peygamber tarafından teyîd edilmiş olanların içtihatları birer kaynak mahiyetindedir. Din esaslarına nüfuzu amme tarafından kabul edilmiş büyüklerin içtihatları ise ancak Kuran ve hadîs kaynaklarına dayandığı takdirde muteber olur. Hüküm mensup olmadıkça muteber olamaz. Kuranda sarahat olan yerde hadîse ve mevrîd-i nas'da içtihadı gidilemez, bu yüzden Allahın zâtı ve sıfatları Kuranda nasıl vârid olmuş ise öylece kabul edilir ve müteşabih ayetler karşısında sükût edilir. Yine bu yüzden kader meselesine dalmak yasak, âhiret ve kıyamet ahvalini müzakere bid'attir, bu meselelerde Kuran ayetleriyle yetinilir ve hiçbiri tevil edilmez ; çünkü bunları tevil diğer ayetleri teville yol açar, bunun sonu ise batniliğe kadar gider. Tevil etmeyip ayetleri zahirde olduğu gibi lûgat manalarıyla manâlandırmak ise Allahı cismanî bir şekilde düşünmek olur, keza Allahın sıfatlarını hakikî şeyler diye almak, taaddüd-ü kudema inancına yol açar, sıfatları kabul etmemek Allahı bomboş birşey gibi telakkî ve kelâm gibi sıfatları sonradan Allaha nisbet etmek demek olur ; bu halde bu konularda düşünmemek ve insan vicdanından huzuru kaldıran bu düşünceleri kaldırıp vahye mazhar olan peygamberin tebliğleriyle yetinmek yolu selâmettir. Bu yol fikir hürriyetine sed çekmek ve acizden doğan bir inhisarcılık mahiyetinde anlaşılmalıdır, çünkü bizzat Kuran tefekkürü emretmekte ve ancak tefekkürün eserler ve hilkat'ın hayret ve ibret verici nizamı üzerinde yapılmasını istemektedir. Zira hakayıki yalnız Allah bilir, insanlar ise Allahın bildirdiği kadarını bilirler ve o kadar ile mükelleftirler. Bunun için de Allahın Zâtı hakkında ve sıfatlarının mahiyeti ve nevileri üzerinde tefekkürle memur değildirler. Peygamberin «Zât-ı İlâhîde tefekkür etmeyiniz, eserlerini tefekkür ediniz» hadisi Hz. Âişenin «Kuran ayetlerinde cedel yapanlardan sakınınız» ve İbni Abbasın «Müteşabihe iman edilir fakat onunla amel olunmaz» sözleri nasçıların başlıca prensipleridir. Bu sebeble bunlar, nas haricine çıkmaz, cedel yoluna gitmez ; Allahın zât ve sıfatlarını, nübüvvet, beşer hürriyeti ve mesuliyeti ve âhiret meselelerini Kuran ayetlerinde ifade edildiği gibi kabul ederler. Bunlara göre Kuranda Allahın varlığı delili herkesin anlayacağı bir yeterliktedir. Eserden müessire intikalden ibaret olan bu delil, yerine göre hudûs veya hikmet delili adını alır. Her iki şekil Kuran-ı Kerimde ayrı âyetlerde zikredilmiştir ; çevresinde bulunan eşyanın durmadan gelir gider olduğunu gören bir insan eğer yaratılışında bozukluk yoksa aldığı terbiye de hissi selîmini bozmamış ise zarurî olarak bunların bir yaratıcısı olduğuna intikal eder. Buna eserden müessire intikal, hudûs delili denir. Bu delilin Kuran-ı Kerimdeki ifadesi :

« ان في خلق السموات والارض واختلاف الليل والنهار لآيات لاولي الالباب »

Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün değişmesinde, akıl sahipleri için deliller vardır.» ayetidir.

Delil-i hikmet :

«تبارك الذى جعل فى السماء بروجا وجعل فيها سراجاً وقمراً منيراً»

gökte burçları ve burçlarda çerağı ve ışık veren ayı yaratan zat mübarek olsun» ayetidir. Her iki delilin bir arada zikredildiği ayetler de vardır. «Bkz. Bakara 35).

Allahın birliği delili de, zihni müdahalelerden korunmuş, saf insanların ilk vehlede derhal doğruluğuna kani olacağı bir sadeliktir. Bunu Kuranı Kerim :

«لو كان فيها آلهة الا الله لفسدتا»

«Eğer yerde gökte Allahtan başka ilâhlar olsaydı yer de gök de alt üst olurdu» ayeti ile ifade etmektedir. Bu delile bilâhare burhan-ı temanü' adı verilmiştir. Selef tarafından bu deliller tam manasile kanaat verici bulunmuş ve bunlardan gayri delillere hatta bunların mukaddimelerinin ve mülâzimesinin isbatına gidilmemiştir, işte nasıcılık yolu budur.

Ancak selef, bu nassî metodlar ve bunların sağladığı akideler üzerinde tutunamadı, prensipler birtakım istihaleler geçirdi, Allahtan başka müessir yoktur, insanın gücü ve kesbi vardır ; hiçbirşey diğerinin illeti olamaz, her eserin bir müessiri vardır ; hayr ve şer Allahtandır, şer Allaha nisbet edilemez ; Allah istediğini hidayete, dilediğini dalâlete sevkeder, insanlar mükellef ve mesuldurlar ; Allaha cismanî sıfatlar izafe dilemez, bu sıfatlar mecazîdir ; Allahın sıfat-ı hakikiyesi vardır, bu sıfatlar zatının aynı da değil, gayrı da ; Allahın kelâmı vardır, bu kelâm nefsi (mana) mahiyettedir ; Allah ahirette görülür, dünya gözile değil ; mucizeler haktır, sünnetullahda tebeddül olmaz ; Miraç haktır, Peygamber yatağından ayrılmamıştır... gibi iddialar ve aksi iddialarla derece derece değişiklikler yüz gösterdi ve selef camiası ayrı ayrı şubelere bölüdü.

Muhtelif milletler müslümanlığa girmişti, bunlar arasında eski kültürlerin tesiri altında fikren tatmin edilmek isteyenler vardı, taraf taraf siyasî veya mezhebi ihtilaller çıkıyor, bir taraftan da ilim ve fikir hareketi artıyordu. Münakaşalar, karşılıklı fedakârlıkları doğuruyor, anlaşmak ihtiyacı belirliyordu, akideler yumuşadı. Bu hale rağmen kaskatı duranlar oluyordu, ilimde ve dinde mukteda sayılanlar da birbirine düştü ; Kadı Şerîk, amel imanda dahil değildir, dediği için İmam Ebu Yusufun şahitliğini kabul etmedi, ehl-i hadisten bazıları, ehli kible tekfir olunmaz, esasını vaz ettikleri halde Ebu Hanifeyi, Allah dilerse günahkârı affeder, dediği için irca' dalâletine nisbet ettiler. Muhammed Hanifenin oğlu Hasan ve Ebu Hanifenin hocası Hammâd gibi Mürcieden olanların ise şahitlikleri kabul edilmez oldu. Bunların şîarı Kuranın lâfızlarına sarılmak bütün meziyetleri ezbercilik ve nakilcilikti. Beri taraftan yine seleften olan Ebu Yusuf gibileri fakih olmıyan ezbercilerin fetvalarına itibar olunmaz, dediler. Ebu Hanifenin hadîslerin sıhhatı hakkında koyduğu tahdidî usul, işte bu gibi nakilcilerin taassublarını önlemek içindi. Bununla beraber bu akidelerin mümessilleri olan nasıcılar çok sebatlı ve imanlı oldular. Bunların Abbâsiler devrinde uğradıkları zulümler tahammül edilmez dereceyi bulmuştu. Tarih, bunların muzaffer olduklarını gösterir. Fakat bu zaferde medeniyetin inkişaf ettiğine ve müslümanlığın genişlediğine dair tarihin verdiği malumat pek de şeref verici değildir.

Akılçılar : Akla birinci derecede kıymet veren, akıl ile bağdaşmayan nakli tevil eden ve nakle ikinci derecede yer veren kimselerdir.

Selef yolunun yolcuları birbirine düşmüş ve akideleri istihaleler geçirmiş olduğu gibi bunlar da derece derece birbirinden uzaklaşmış ve karışık duruma düşmüşlerdir. Zaman ilerleyip muhit genişleyince hayat şartları milletlerin ve kültürlerin kaynaşmasını ve fikir ayrılıklarını

arttırdı. Bu yüzden akliyecilik genişledi ve aralarında çeşitli guruplar türedi. Genel olarak bunlar, selef yolunu ve onların birçok esaslarını tanımazlar, bunlara göre Allahı bulan ve eşyanın hakikatlarını anlayan akıldır. Bu sebeble herkesin Allahı akı ile bulması ve dinin lüzumuna varması vacibdir. Haramı, helâli bilerek, eşyanın hüsün ve kubhunu idrak eden de akıldır. Akıl ile dinî esaslar arasında anlaşmazlık olması aklın yaratılmasındaki hikmete uymaz ve Allah hiçbir zaman hikmet ve maslahata aykırı bir teklifte bulunamaz, aksi takdirde Allahın tenakuza düşmesi lâzım gelir ki bunu ne akıl ne din kabul edemez. Nakil (Kuran ve hadîs) ancak akla uyduğu zaman delil olur, uymazsa tevil olunur, bu bakımdan bunlar tevilciler adını alırlar, bunlara göre rey ve içtihat mutlak surette muteberdir. Zira bizzat peygamberin birçok hükümleri içtihadîdir. Peygamber bazan kendi içtihadından dönmüş ve haklı bulduğu yerde ashabının içtihadını tercih etmiş ve onları içtihadı teşvik etmiştir. Bu sebeble de yeni içtihatlarla ahkâm-ı sâbika neshedilir ; nitekim Hazreti Ömer, Kuranın sarahatına karşı müellefe kulübün ganîmet hissesini vermemiş ve haksızlık yapan bir erin elini, hakkında nas olduğu halde, savaşta lâzım olur sebeble kestirmemişti.

Akılcılar, dinî esasların her birini tahlil ve tenkid caiz ve bu yolla hakkı izhar vacibdir, derler.

Binaenaleyh Kelâm ilmi ve dinde felsefe birinci derecede farzdır. Allaha tescimî ve teşbihî sıfatlar nisbet edilemez, zira onun sıfatları zâtından ibarettir. Zât-ı İlâhî hakkında yapılan tavsifler itibarî şeylerdir. Binaenaleyh kadîm, ezeli gibi sıfatlarla tavsif edilemez, bunlar insanların verdikleri isimlerdir. O, zâtı ile bilir, yapar ve söyler fakat bilmek, yapmak ve söylemek hâdistir, bu yüzden Allah kelâmı ve Kuran, (mahluk) sonradan yaratılmıştır, Allah ise her türlü değişmeden berîdir. Dünyada görülmediği gibi âhirette de görülmez, çünkü haddi sınırı ve yeri yoktur ki göz onu, sonsuz varlığı ihata edebilsin. Allahın her işte insanların yararına olan şeyleri yapması, vadini, vâdini yerine getirmesi vacibdir. Binaenaleyh O, günahkâra ceza, hayır işliyene mükâfat vermeye mecburdur. Bu yüzden de günahları affedemez. İnsanların kâfir veya müslim olmaları gibi iyi veya kötü (hayır ve şer) işler Allaha isnâd edilemez, zira Allaha şerîr denilemez, bu işlerin hâlık insanlardır ve insanlar mutlak bir iradeye mâliktirler. İnsanın bu işleri işlemeye yeter gücü kendilerinde evvelden mevcuttur. Sorumluluğun sebebi budur. Sevab ve ceza görmek ise bunun sonucudur ve bunları yerine getirmek Allaha vacibdir, yoksa adâleti yerine getirmemiş olurdu. Günah-ı kebirî işlemek insanı dinden çıkarır, Cehennem azabını icabettirir. Cennet ve Cehennem halen mevcut değildir, çünkü bunlara şimdilik lüzum yoktur ve lüzum olunca Allahın bunları yaratması ona güç gelmez. Bunlar, vücuda geldikten sonra ise bir müddet devam eder, sonra ikisi de fânî olurlar, yoksa bunlar Allah ile beraber ebedî olarak -Allahın varlığına ortak olacak degillerdir. Şeriat gelmeseydi insanların akılları ile iyiyi, kötüyü anlamaları onlara yine vacib olurdu. Esasen dinin lüzumuna Allahın varlığına peygamberin ve Kuranın hak olduğuna hükmeden ve bunları bulan akıldır, yoksa şeriatı seriat ile dini, din ile bulmak musadere alel. matlup olur. Bu sebebledir ki insanlar emribilmaruf ve nehy anilmünker ile mükelleftirler ve bu insanlar için aklen vacibdir. Allahın peygamber göndermesi ve şeriat vaz'etmesi bir lutfi mahsustur ve aklın bulduklarını teyidden ibarettir. Nitekim Kuranda «Helâk olan, akli delile dayanarak helâk olsun ; yaşayan akli kanaatle ve beyyinelerile yaşasın» buyurulmuştur. Bunlara göre şu içinde bulunduğumuz âlemde yürürlükte olan kanunlar görmediğimiz âlemde de câridir ; binaenaleyh bir insan ölünce hiç birşey hissetmez olur, bunu görüyoruz. Görmediğimiz bir âlem olan kabirde de hal böyledir ölü kabirde zevk ve elem duyamaz, şu halde kabir azabı akîdesi yoktur, keza nebatların ve camitlerin Allaha ibadet ettiklerini görmüyoruz, şu halde. böyle bir akîde de olamaz. Bunlar bu esastan hareketle sûr üfürülmesi, Sırat köprüsü, Mîzan ve Mirâç gibi olmuş ve olacak hâdiseleri inkâr ederler. Mucize vardır fakat bu Allaha mahsustur ve Kuranda gösterilmiştir, bunlardan başkaları ve evliyaya nisbet edilen kerametler olamaz zira Allahın kanunlarına aykırıdır. Akliyeciler de Allahın varlığını isbat için hudûs delilini kullanırlar, ancak delilin mukaddimleri, illetle malul arasındaki mülâzimeye, hâdisatın tenahisine ve teselsülün bâtil olması esaslarına dayanırlar. Bu babdaki Kuran ayetleri tefekkürü emrettiği tefekkür ise mukaddimelerin tertibinden ibaret olduğu

cihetle Kuran bu yolu âmir bulunmaktadır. Tefekkür ve marifet esas olduğu içindir ki Allahın müteşabih olan sıfatları karşısında Kuran ayetlerini tevîl zarurîdir. Eğer müteşabih ayetlerin manası anlaşılmiyacak ise Kuranda yeri olmamak lâzım gelirdi. Halbuki Kuran Peygambere insanlara hitabetsin ve insanlar Allahın kelâmını anlasınlar diye indirilmiştir.

Akılçıların bu esaslarla temayüz eden başlıca mümessilleri Mutezile adile anılır. İtizal yolcuları, muhtelif meselelerde birbirine aykırı kanaatler taşıdıkları halde beş esas (Usul-ü Hamse) da birleşirler. Bunlara göre : Müslümanlık, vahdaniyet temeli üzerine kurulmuştur ; bütün akidelere bu temele dayanır. hakiki vahdet ise Allahı her türlü sıfatlardan tenzih ile olur ; buna tevhid-aslı denir. Bu mebdede Allahın her türlü kemali zatında toplayan bir varlık, mutlak bir adalet sahibi olmasını âmirdir, bu ise adalet inancına aykırı düşen fiilleri Allaha isnattan sakınmak ile olur, buna adl- aslı denir. Bu adalet aslına binaen insanlar kendi fiillerinin sahibi ve yapıcısı olmalıdır ki va'd ve va'id emirleri ve beşerin mükellefiyet ve mesuliyeti tahakkuk edebilsin, buna da Allahın va'd ve va'idini yerine getirmesi (yüceb alellah) âsası denir ki bu mükellefiyetin uhrevî gayesidir. Fakat mükellefiyetin bir de dünyevî gayesi vardır ki bu, nizam ve salâh-ı âlem esasıdır. Bu esasın tahakkuk etmesi için insanlar iyiliği emir ve kötülüğü nehiy etmekle memur olmalıdır, bu da emr bilmaruf ve nehy anilmünker, esasıdır. Mükellefiyet şartlarını haiz olmayanların mesul olmamaları ve ceza ve mükafattan istisna edilmesi lâzımdır, bu da iki menzile arasında menzile esasıdır. Bu asıllardan birincisi Allahın hakikî sıfatları vardır, diyenlere karşıdır, Hristiyanlar da, Allahın üç uknumu vardır, derlerdi, peygamber bu akîde ile mücadele etmiş, iken biz Allaha birçok sıfatlar nisbet edebilir miyiz, hele Allahın sıfatları cismanîdir diyenler uknumculardan daha ziyade kadîmi kabul etmektedirler. Bu akîde Kurandaki müteşabih sıfatların mevcudiyetinden ve tevîlinden doğmuştur. İkinci asıl ise Allahı tâzim ve Allahın bir zât-ı ekmel olduğu fikrinden doğmuştur, Allah şer ve fesadı sevmez ve insanlara faydalı olmayan şeyleri yaratmaz. Fenalık, yapanların kendindedir, Allahdan değil. Üçüncü asıl İlahî nizam ve salâhın ve ezeli inayetin tahakkuku fikrinden doğar. Bu nizamın korunması için iyilerin mükâfat, kötülerin ceza görmesi ve Allahın va'dini ve va'idini yerine getirmesi gerektiği neticesine varır. Beşerî mükellefiyetin dayanağı ve dinin hikmet-i vücudu budur. İnsan hür olmazsa sorumlu olamaz. Bu esas aynı zamanda cebircilere karşı bir müdafaa'dır. Dördüncü asıl, üçüncünün neticesidir, dünyadaki nizam ve salâh ile insanların mükellef olduğu fikrinden doğar. Ahlâk prensiplerinin fiilî tatbikatını mecburî kılmak neticesine varır. Beşinci asıl ise Allah, mümin olanların her türlü günahlarını affeder ve onları muhakkak Cennete koyar davasını güdenlerle, günah işleyenler dinden çıkarlar ve bunların yeri Cehennemdir davasını güdenlerin arasını bulmak ve mükellefiyet çağına gelmiyenlerin haksız yere cezalandırılması veya mükâfatlandırılması keyfiyetinin Allaha yaraşmıyacağı ve Allaha yaraşmayan fiillerin Allaha isnad edilmesinin uygun olmıyacağı düşüncesinden doğmakta ve telifcilik gayesi gütmektedir.

Mutezilenin bu esaslarda akli usulü tutması, aklın tefekkür vetiresine aykırı tekliflerin Allahtan gelmiyeceği ve dinde tabiat kanunlarına karşı bir şeyin bulunması ilahî hikmete uygun olmıyacağı esasına dayanır. Her şeyde bir hikmet ve her işde bir maslahat vardır, tabiat kanunları bir suretle ihlâl edilemez, ve Allah vaz ettiği nizamdan adil ve insaftan ayrılamaz. Mucize, tabiat kanunları dahilindeki üstünlüklerdir, âdetin fevkinde ve ilahî nizam dışında hiçbir hurâfeye dinde yer yoktur, zira Allah her türlü kusurdan münezzehtir, Kuranı Kerimde akıl ile anlaşılmiyan her şey akıl ile bağdaştırılacak şekilde tevîl olunur. Kuran ve hadis bazan halkın seviyesine onların anlayacağı şekilde hitabeder, fakat ilim hakkı arar ve bunları akıl ile tevîf eder.

Akılçıların ve nâsıcıların düşüncelerini bu kısa karşılaştırma gösteriyor ki, her iki zümre Allahı tâzim gayesini güder, birisi nas ve şeriat mebdelerinden hareket etmekte, diğeri akıl ve hikmet mebdelerinden hareket etmektedir. Birinciler Allahın kudret ve selahiyetini, ikinciler Allahın kemâl ve adaletini yükseltmektedirler. Bu bakımdan Mutezile kendilerine «Ehli adil ve tevhid» Selef de «Ehli-

Kuran ve hadîs (Eseriye)» adını verirler. Tevhid, Allahın sıfatları zâtında mündemiçtir, zâtından başka kadîm yoktur, her bakımdan o birdir esasını, adil ise dünyevî ve uhrevî nizamı, insanların iradesi mutlak ve beşer mesuliyeti ve mükellefiyeti esaslarını içine alır. Bu iki yolun yolcuları arasında bir takım farklar daha vardır : Selef akîdeleri bizzat yaşar ve tatbik eder, çünkü çoğunluğu amel imanda dahildir, inancındadır. Akliyeciler, akîdeleri müdafaa ederler, iradelerini işletmezler. Gerçi bunların içinde pek çok âbid ve zâhid adamlar ve ameli imandan sayanlar vardır, ancak bunlar akıl ile vicdan birleşince zühd ve takvanın daha kuvvetli olacağına kanidirler, sistem ameli ikinci derecede bırakmaktadır. Selefin akliyecilere başlıca itirazları, yollarının dini gevşettiği, akliyecilerin nasırlara itirazı ise yollarını müslümanlığın genişlemesine ve medeniyetin ilerlemesine mani olduğu yolundadır. Evvelkilere göre ilim, şahsî ihtiyaçları ve dünya faydalarını temin için dir. Diğerlerine göre ilim hakâyika vukuf içindir. Bu sebebden selef, felsefe, ve mantığı akaid konularına karıştırmaktan çekinirler, akılcılar ise, akâid konuları zaten felsefidir, mantıksız bu iş yürümez, derler. Bu yüzden kelâm ve mütekellimîn tabirlerinin ifade ettiği manayı devrelere göre mütalaa etmek lâzımdır ; Ebu Hanife devrine kadar gelen kelâm ; akliyeciyi yolu olmakla beraber mantık ve felsefe tesirinden âzâdedir. İbni Güllâb devrine kadar kelâm, felsefe ve mantık tesirleriyle karışmıştır ve bu Mutezile elindedir. İbni Güllâb devrinden Matüridiye kadar olan kelâm ise Selef akîdelerini de içine almaya başlar ve bu , Eşarî ile kemalini bulur. Matüridi ve Eşariden sonra ise kelâm, felsefe ve mantık prensipleriyle birleşir, kelâm felsefesi adını alır, ve sonra güdülen usule göre bu, felsefe kelâmı ve İslâm felsefesi halini alır.

Kuran yolu ve Selef mezhebi denilince, bunu belli ve sınırlı bir sistem şeklinde almamalıdır. Çünkü ehli hadîsin, Hanefî, Hanbelî, Tahavî ve Zâhirî yolları ayrıdır, akliyeciyi yolu veya kelâmcılar denilince müstakil bir sistem sayılmamalıdır. Bu yolda Matüridîler, Eşarîler, Mutezile hatta Cebriye ve Mürcie beraberdirler, birçok esaslarda birbirinden ayrı oldukları halde.

ABBAS OĞULLARI DEVRİNDE FİKİR HAREKETLERİ

Hasan Basrîden beri tartışma konusu olan Allahın Zâtı ve sıfatları, beşerin irade ve mesuliyeti, va'd, ve vaîd, ilmin kaynakları ve aklın kifayeti gibi bahislerin felsefî şeyler olduğunda şüphe yoktur. Ancak bunlar, kuran ayetlerinin tefsirinden ve temel akidelerin tahliiinden doğmuş ve islâmî münakaşa , dinî mevzuat sınırını aşmamıştı Irak, Suriye ve Mısır ülkelerinde Nasturîler, Harranîler ve İskenderiyeliler arasında çok eskiden beri ele alınmış ve işlenmiş olan felsefî mevzular sahneye çıkmamışlardı. Bir aralık Ümeyye oğullarından Halîf ve Ali evlâtlarından Cafer-i Sadık yabancı dillerden bazı eserler tercüme ettirdiler. Bunlar, ulum-u garibeye dairdi. Ömer b. Abdü'l-aziz hadîs ve Kuran ilimlerinin yazılmasını emretmek suretile fikir ve ilim faaliyetini tahrik etti bunlar da naklî ilimler mahiyetinde idi. Muhitte tamamiyle İslâm sinesinde ve Kurandan neş'et eden mevzularda Kuran yolu ve din usulü üzerinde görüş farkları oluyordu. Bu devr, kelâm. İliminin en basit ve saf halini gösterir.

İslâm'da fikir hareketleri tam manasile Abbasîlerin iktidar mevkiine geçmeleriyle başlar. Emevîlerin sahadan çekilmeleri ve Abbasîlerin devleti ele almaları yalnız siyasi bir inkilâb değil, aynı zamanda bir kültür devrimini bir zihniyet değişmesi hâdisesidir, Emevîler devrinde arap asabiyeti devam ediyor, arap olmayanlar mevalîden sayılıyordu. Abbasîler devrinde ise inkilâbı yapanlar arap olmayanlardı. bunlar hükümette yer almışlar ve sayılır kişiler olmuşlardı. Halbuki bu yeni kuvvet unsurları eski medeniyetlerin değişik tesirleriyle aşılınmış, çeşitli inanışlarla yuğrulmuşlardı. Bunların geldikleri yerlerde İranda ve Turanda mecusilik ve müzdekilik, budizm ve manîlik, deysânîlik ve nasturîlik hayli dal budak salmıştı. Türklerin Buda rahipleriyle olan muhavereleri ve mani dinine girmeleri hakkındaki vesikalar bu gün elimizdedir. Mani dinine ait bugünkü bilgileri yalnız Türklerin bıraktıkları eserlere medyunuz. Afşin'in, muhakemesi sırasında, ecdadından

kalma altın kaplı bir kitabı okumakta olduğunu itiraf ettiği, Bermek ailesinin atalarının Belhteki Nevbahar adlı âteşgedenin baş rahipleri buldukları malûmdur. Bunlar son günlere kadar kendi mensupları tarafından «Huda» tanınacak bir durumda idiler. Abbasi ordularının büyük bir kısmın bunların tab'ası teşkil ediyordu, kumandanların ve idare âmirlerinin çoğu bunlardandı. Bunlar müslüman olmuşlardı, aralarında, girdikleri büyük dinin mahiyetini kavramak, esaslarını anlamak isteyenler vardı. Bunlara nassı ve hitabı usul ile telkin kâfi gelmiyordu, aklen izah edilmesi lâzımgelen meseleler vardı. Artık taassub da kalkmış, tefekkür serbestisi artmıştı, araplarla karışmış oldukları için bu hal arapları da tahrike başladı.

Ümeye oğullarının kahr ve taassubundan şuraya burada dağılmış ve kenara köşeye sığınmış bulunan Ali ve Abbas oğulları bu mahrumiyet sıralarında kendilerini tefekkür ve ilim ile oyaladıkları için bunlar kültür hareketlerine yabancı degildiler. Emevîlerin halkı taassubla ve cehaletle idare etmelerinin acı sonuçlarını gözlerle görmüşlerdi. Abbas oğulları iktidar mevkiine geçince kültür işlerine önem vermek, ilmi ve sanatı teşvik etmek zaruretini duydular. Yoksa cehalet yüzünden durmadan halkın fikirlerini saptıran din istismarcılarının elinde kendileri de millette oyuncak olmakta devam edecektir.

İlk karışıklıkların geçmesi ve ruhların sükun bulması üzerine Halife Ebu Cafer Mansur ilmi faaliyeti teşvik için tedbirler aldı, Bağdadı kuracak, büyük binalar yaptıracak, âlimler yetiştirecekti Kendisi hadis ve tefsir ilmine vakıf, ve fikir ilminde mütemayiz bir şahsiyetti, Arap nesepi bilgisine, tarihe ve edebiyata meraklı idi şiirde söylerdi, ayrıca nücum ilmine temayülü ve tıp ilminin inkişafı lüzumuna kanaati vardı. O devrede nücum ve tıp en ziyade itibar mevkiinde idiler. Mansur, İran mecusilerinden Münecim Nevbahtı ile bir zamanlar hapis hanede arkadaşlık etmiş ve Nevbaht yıldız bakarak onun Halife olacağını söylemişti. Şimdi o Nevbahtı sarayına davet eder ve kendisine heyete dair sohbette bulunurdu. Nevbaht müslüman oldu, oğlu Ebu Sehl diğer astronom İbrahim Fezar ve oğlu Muhammed heyet ve felekiyata dair eserler yazdılar. İbni Ebi Useybia'ya göre Nisapur medresesi reisi Corcis ibni Bahtışu' ve muavinleri İbrahim ve İbni Şehla Bağdada celbedildiler ve İslâmlarda bunlar ilk defa tabiiyye, felsefe ve tıp ilimleri üzerine eserler yazdılar. O tarihlerde bu ilimler felsefe ile karışık bir haldeydi. Mansur, Nasturî rahiplerinden ve hakimlerinden faydalanmayı ihmal etmedi. İran ve İskenderiye fikriyatı Nasturî ve Yahudi alimleri tarafından temsil edildiği için bunlar da Bağdada celbedildiler, tıba ve riyaziyata dair eserler yayınlamağa başladılar (H. 155 M.772). Bu sıralarda Hintli bir âlim bir zayıf vücade getirdi, heyet ilmi riyaziyatın hızlandırılmasını zarurî kılar, bunun için Öklides hendese ve tabiiyata dair eserler tercüme edildi. Kelile ve Dimne mütercimi İbni Mukaffa farsçadan mantığa ve felsefeye dair eserler tercüme etti. Fikir hareketleri genişlemiş, hükümet ricali arasında muhtelif yollar tutanlar görünmeğe başlamıştı. Bunların aralarında şiihlik temayülü taşıyanlar da vardı, ancak şiihliğin bütün davaları imamet konusu üzerinde toplandığı, bu mesele ise Abbasi oğulları lehine halledilmiş bulunduğu cihetle hükümet için bu fikrin bertaraf edilmesi lâzımdı. Ebu Müslim'in ortadan kaldırılması, Ravendi isyanlarının bastırılması üzerine şiihler bir müddet kendi kabuklarına çekildiler, itizal hareketi Emevîlerin son günlerinde kullandıkları siyaset yüzünden yeni bir hayatiyet kazandı. Yezidi-Nakıs Hükümet reisliğini elde etmek için kadercilerle ve müttezile ile iş birliği yapmış, Mervanî Himar ise hocası Cad'ın tesirile Kuranın mahluk olduğu davasını ileri sürmüş oldukları için bunlar şımarmıştı. Emevîlerin idarî tazyik ve istibdadı altında ezilmiş olan millet bu son müsamahalardan ve inkilâblardan faydalanarak artık hürriyet havasını teneffüs etmek, iradelerile yaşamak istiyorlardı. Bu bakımdan itizal münevverlere cazip görünüyor, hükümet kültür hareketlerine bu anlayışı elverişli buluyordu. Selef yolunun büyükleri, Ebu Hanife tazyik ediliyor, Erzaî yurdunu terk ediyor, Sevrî bir kenara çekiliyor, İbrahim Edhem, Davut Tâi, Abdullah b. Mubarek münzevî yaşıyorlardı. Mansur halk temayülüne uyarak selef yolunda ve hadis ehlinde görüldüğü halde' Mutezilenin rahibi ünvanile anılan Amr b. Ubeyd'in mevkiini yükseltiyö

Onun önderliğe yaraşır bir kişi olduğunu ileri sürüyordu. Hükümetin ve Hükümdarın itikatta yolu iki cepheli görünüyordu, bu ise fikir çarpışmalarını arttıyordu.

Mansur devrinde ansiklopedik mahiyette fakat karışık bir düzende devam eden bu hareket oğlu Mehdî zamanında bir kat daha arttı. Mehdî (H.158) fikir serbestisini kabul eden bir adamdı. Mülhidlere karşı dinî konuların savunulması için cedel usulü ile kitaplar yazılmasını emretti².

Zamanında Mani dinine mensup olan ve Zındık adı verilen gizli bir cemiyetin fikir spekülasyoncularını ortadan kaldırdı. Müzdeki akideler taşıyan ve Ebu Müslimin intikamını almak davasıyla Ravendileri de elde etmiş olan meşhur Mukanna' hareketini bir çok kan pahasına temizledi. Yema-me, Bahreyn ve Musulda Hariciler yalnız silâhla değil fikir ile de mücadeleye girişmişlerdi. Bunları yola getirmek için münazara usulünü terviç etti. Bu yüzden selefın mutedil kısmına yanaştı. Ebu Hanifenin tilmizlerine hürmet etmeye ve İmamı Malikin Muvatta'ına kıymet vermeye başladı.

Harun Reşîd (H.193) ilim ve kültür faaliyetini çok daha hızlandırmıştı. ve Akılcılık bir nevi tefelsüf itibarda olmakla beraber, ihtiram mevkii yine selef yolcularının elindeydi. İmamı Malikin Muvatta'ı medenî ve ceza hukuklarında esas tutulmuştu. Halbuki bizzat İmamı Mâlik hürriyet-i içtihadı aykırı düşeceği mülâhazası ile buna muhalefet ediyordu. Ebu Hanifenin mümtaz tilmizi Ebu Yusuf, Kadil Kudât mevkiine getirilmişti. Hanefî mezhebinin ilk yazarı Muhammed b. Hasan Şeybanî fıkıh ve kaza meselelerinde bir merci' idi. Bu devrede arap edebiyatı en yüksek mertebesine ulaştı, bir şaire bir beyit için beş bin altın câize verilir, hilatlar giydirilirdi. Musiki fenni en yüksek derecesine ulaştı. Harunun oğlu Emîn; bir hanendeye söylediği gazele caize olarak bir kayık altın ihsan etmişti. Harunun veziri Bermek oğlu Câferin evlerinde fasıl heyetleri her akşam ahenk icra ederlerdi. Bermek, coğrafya ve tarihe, hendese ve hesaba çok önem verir, Harun ise tıb ve felsefeyi, sanat ve edebiyatı teşvik ediyordu. Avrupa hükümdarlarına yeni keşiflerin mahsulleri hediye olarak gönderilir, Bzanstan eserler getirilir, din ve mezheb ayırt edilmeksizin âlimler Beytu'ı-Hikme de çabıştırılır, kadîm Yunan felsefe tıb ve tabiiyyatından kitaplar tercüme edilirdi.

Memun zamanında ise sarayda Nastur rahiplerinden Huneyn b. İshak'ın başkanlığında hususî tercüme heyetleri, Selem'in başkanlığı altında Daru'ı-Hikmeti'e-İslâmiyye müessesesi kuruldu. İbni Ebi Useybia sarayda otuz kadar tercüme ile meşgul âlim bulunduğunu kaydeder. İbni Nedîm bu mütercimlere tercüme ettikleri eserlerin ağırlığında altın verildiğini söylemekte ve her ilim sahasındaki mütercimlerin eserlerini göstermektedir. Bermek oğullarının müelliflere, mütercimlere ve ediblere ikramları hertaraftan âlimlerin Bağdata akınlarını temin etti; müslümanlar arasında büyük doktorlar, fikir adamları ve cedelciler yetişti. Saraylarda ilmi ve felsefî münakaşalar için meclisler kurulması bir âdet haline geldi. Bağdat artık, Cundisâpûr, Urfa, Harran mekteplerinin yerini tutmuştu. Memun kültür hareketleri bakımından ileri hamlelerini en müşkil zamanda da devam ettirmeye muvaffak oldu. Onun zamanı Harun devrinden çok daha karışıkı; Batınîler onun devrinde gizli davate başlamışlardı. Hariciler büyük kuvvetlerle isyanlar çıkardılar; Deylem taraflarında «Bez» de hükümdar olan Sehl oğlu Cavidan (Cavidaniye fırkası), mecusiler gibi tenasuha kail idiler, Hurrem diniliği ihya etmek ve Müzdek dininin ibahe ve iştirak usullerini yaymak istiyorlardı. Bâbek isyanı büyük heyecan uyandırdı. Bunlarda ana, evlat ve kardeş nikâhı yasak değildi, gece âyinleri yapıyorlardı. Memun yer yer çıkan alevî isyanlar ile de karşılaşmıştı. Bütün bu karışıklıklar içinde o fikir hareketini teşvikten geri durmadı, bizzat mübahaselere iştirak eder ve kazananlara bol bol ihsanlarda bulunurdu, kendisi Mufaddıla mütemayil olmakla beraber Mutezile mezhebinin müdafaa ederdi, fıkihta içtihadı serbest bırakmıştı, bu suretle fıkıh en büyük inkişafa mazhar oldu. Kendisi şairdi, bir çok edebî eserler yazdırdı, hadîs ilmüne vakıftı, bir gün cuma hudbesinde vazederken raviler ile beraber otuz hadis nakletti, hâfızdı, bir ramazanda

² Mesudî: Mürucu'z-zeheb. Kahir Billah'ın hilafeti dv. Hulâsasına bk.

otuz üç hatim indirmişti. Tarih ilminde emsaline faik idi, felsefe ve mantık mütaleasına düşkündü. İlim ve felsefe münakaşalarını teşvik için münakaşa meclislerinde bulunur, fikir hareketini teşvik için hususî surette hey'eler toplar, muhtelif akîde mümessillerini Ebul-Huzeyl ve Bısr-i Mirrîsî ve Nazzam gibi yeni fikirler ortaya atan şahsiyetlerle onları mübahase ettirirdi. Akılcılık hareketi ve kelâm anlayışı yeni bir istikâmet aldı.

Şehrîstânî'nin yazdığına göre işte bu devirde yapılan felsefe tefsir ve tercümelerinden faydalanarak kelâm usulüne felsefe metodları karıştırıldı ve kelâm adı altında yeni yeni eserler yazıldı. Bu harekete karşı Ahmed b. Hanbel ve Süfyânı Sevrî gibi hadis ve fıkıh âlimlerinin çoğu ilmi kelâmın okunmasının ve okutulmasının haram olduğuna hükmettiler. Çünkü kelâm itizal ricalinin elinde idi, din bakımından müsbet olmaktan ziyade menfi bir hareket gibi görünüyordu. Hakikî ve ciddî ilmi kelâm henüz teşekkül etmemişti. Bu yüzden hadis ezberlemekle yetinen ve ilmi, fıkhîtan ibaret sananlar hakikî âlimleri ve meselâ Haris-i Muhasibiyi, Şiayî ve Mutezileyi red için kelâm usulünde bir eser yazdığı zaman kelâm ile meşgul olduğu için, tekfir ettiler ve öldüğü zaman iki kelâmcıdan başka kimse cenazesine gelmedi. Nitekim daha sonraları Ebu Hasan Eşarî öldüğü zaman kabrinden çıkarılıp yakılmasından korkulduğu için gece defnedildi ve kabri belirsiz edildi; bu hal bunlardan önce de sonra da böyle oldu. Fakat zaman öyle süratle değişti ki çok geçmeden ilm-i kelâm tahsilinin ve tedrisinin farz olduğu neticesine varıldı, tercümelerin ve felsefî eserlerin tesiri altında akılcılık hâkim duruma geçti, nasırlar mevkîlerini kaybettiler. Pek zeki ve iradeli bir hükümdar olan Memun, Mufaddılânın mutedil fakat mutezilenin müfrit şekillerine temayül ile selef yolunda olanları taziyeye başladı. Herkese kendi düşüncelerini kabul ettirmek gibi dar fikirli bir taassub zihniyetinden kendini kurtaramamış olmakla beraber, Kuran ayetlerinin tefsirinde çok serbest ve geniş düşünürdü. Kuranın sonradan söylenmiş söz, «mahluk» olduğunu zorla kabul ettirmeyi çalıştı. Kadılar kadısı Ahmet b. Davudun ve Bısr-i Merrîsî gibilerinin teşviki ile selef yolunun büyüklerini hapis ve ölümle tehdit etti. Bunları, Kuran kelâmı kadımdır, dedikleri için Allaha şerik koşmakla suçlandırarak müşrik sayıyor ve Bağdat valisi İshak b. İbrahime bunların imana davet edilmesi için Tarsustan mektublar yazıyordu. Tafsîlâtı Taberide mevcut olan mektublar ve vakalar meşhurdur³. Aliyi diğer ashaba tafdile başladı, bir aralık mut'a nikâhının câz olduğuna hükmetti. Akîlî bir dine taraftar değildi, fakat müslümanlık esaslarının akıl ile beraber yürüdüğüne inanıyor, ve akılcılık esaslarını, bir kültür hareketi vücuda getirmek emelile hükümetin resmî mezhebi olduğunu ilân ediyordu. Bu hal böylece (H. 226—244) Mutasım ve Vasık devirlerinde devam etti. Ancak Mütevekkil devrinde ki Ahmed b. Hanbel büyük bir zafer kazandı. Mütevekkile müsteşar olmuş ve akılcılığa karşı aksülamel başlamıştı. Selef yolunun yolcuları bu sefer fermanı ellerine aldılar, aksine bir hareket başladı, Mütevekkil, dar ve mahdut düşünenleri himaye ediyordu. Bunlar kelâmcı değil kelimeci idiler, kelâmın ve felsefenin ne olduğunu bilmiyor ezberden konuşuyorlardı. Zihinlerini düşünmek için değil, ezberlemek için kullanıyorlardı. Binlerce hadis ezberlemek moda oldu, lâkin bunlardan fıkıhî ahkam çıkaramıyor bunları dirayeten inceleme lüzumunu duymuyorlardı. Hadîste esbabı vürudu, fıkhîta menat-ı hükmü aramıyorlardı. Çünkü fikir münakaşasına tahammülleri yoktu; mana aşırıncılarını evvelî hükümle tekfir ederlerdi. Bu devrededir ki evlere girilir, oyun, eğlence ve içki vasıtaları aranır ve tahrib edilirdi. Bunlar emri bilmaruf ve nehyi anil münker emrini böyle anlar ve böyle tatbik ederlerdi. Yeni fikirlere karşı cebhe alındı, mantık ve kelâm yasak edildi, fikir münakaşaları bid'at sayıldı, şîî mukaddesatına karşı şiddet gösterildi, her sahada taassub arttı, ve böylece Abbâsî idaresi gittikçe şîrazeden çıktı ve çok geçmeden Horasanda Tahir-oğulları, Bağdatta Büveyh Oğulları Mısırdaki Tulun oğulları, Abbâsî oğullarının bu halle inden faydalanarak siyasî

³ Bu vakalar için ve mütekebbir bahisler için Taberî tarihî Cilt VI Sh. 188, 202; (212 ve 218 yılları vakalarına bakınız.

ve içtimaf yeni hamlelere giriştiler. Halk yeni beyleri bir halaskâr gibi karşıladı ve bunların etrafında toplandı.

KELÂM SAHASINDA YENİ KONULAR

İslâmda genel olarak fikir adamları dini, marifet ve taattan ibaret sayarlar. Marifet asıl ,taat ferî'dir. Marifete ait meselelere usul taata ait meselelere Usulfürü' derler; aklıdır, ilmi kelâmın mevzuudur, fûru' içtihadidir, ilmi fıkhn mevzuudur⁴. Başlıça Allahın birliği, kelâmı, adaleti, sıfatları ve fiilleri, mukadderat hilkat, akıl, melek, nübüvvet beşerin hürriyeti ve mesuliyeti, hayır ve şer, va'd ve vaid ve âhret ahvali meselelerini içine alır. Tartışmalar bu meselelerin niceliği ve niteliği üzerinde olduğu kadar bunların hangi yol ile halledileceği üzerinde ceryan etmektedir. Akılcılarla nascılar arasındaki davanın esası budur. Bu esasa göre her meselenin mahiyeti az çok değişeceği için ekseriyetle kelâm kitaplarının başında ilmin vasıtaları üçtür: Salim his, doğru akıl ve sadık haberdir, diye bir bahis açılır ve burada akıl mı esastır nakil mi, meseleleri incelenir. Akılcılar birinciyi ,selef ikinciyi, telâfîciler de yerine göre akli veya nakli esas tutarlar. Her yolun taraftarları bir takım mantıkî ve felsefî müeyyideler veya ilmi mukaddimeler ve prensipler ile kendilerini savunurlar. Bu sefer ikinci derecede olan konular tartışma sahasına girer. Bu durumda kelâm ilmi yeni bir mahiyet alır, yeni prensiplere ve felsefî görüşlere dayanan yeni ihtilâf ve münakaşa konuları ortaya çıkar ve alan genişler. Bu alanda: biz hakikati idrak edebilir miyiz, bilgi nedir ve bilgimiz eşyanın hakikatini idrak eder mi, bu âlem bir oluş mudur, bir zuhur mu, eşya hiç bir sebepsiz yaratılır mı, yoktan var, var olan yok olur mu? Vücut nedir, adem nedir, sübût nedir, maddî varlıktan başka mücerred varlıklar ve zihni vücut var mıdır, yoksa bunlar lâfızdan mı ibarettir, vücut vacib midir, mümkün müdür, kadim midir hâdis midir, cevher nedir, araz nedir, cisim nedir? Araz dediğimiz şeyler de cisim midir, cisim dediğimiz şeyler arazın bir araya gelmesinden mi ibarettir gibi meseleler ortaya çıkar. Bu meselelerin izahı için daha Memun devrinde yeni yeni fikirler ortaya atılmıştı ve tartışmalar, sayı nedir, bir nedir, mütenahî ve sonsuzluk, zaman, mekân, hareket ve sükun illet ve malûl, zuhur ve kûmun tevlit, nefsanî, cismanî, veya mücerred keyfiyetler, hendesî ve adedî kemmiyetler, mübayenetler ve bunlara benzer meseleler üzerinde cereyan etmiştir. Filhakika eğer eşyanın hakikatleri yoksa bütün âlem geçici arazlardan veya hayallerden ibaret kalır ve bu takdirde beşerî müesseseler de lahutî varlıklar da arzî ve hayalî şeylerden ibaret, aslı faslı olmayan şeyler olurlar. Bu surette dinî müessesenin kurulacağı bir istinad noktası kalmaz. Keza, eğer ilmimiz hakikatleri idrak etmeyecek ise bütün bildiklerimiz izafî ve indî şeylerden ibaret kalırlar. İlmin ve imanın kıymeti kalmaz. Şu halde evvelâ hakikatin varlığını ve bilginin değerini isbat ve kabul etmelidir ki hilkat meselesi, âlemin hudûsu ve bir sâni'in varlığı için mesned bulunabilsin. Bu yüzden akaid meselelerinin incelenmesine girerken eşyanın hakikatleri vardır ve ilmimiz bunları müdriktir, bunlar yok iken sonradan var oldular ve Allah yoktan var etme kudretini haizdir, esasları vaz edilir ki bu tarzın daha Memun devrinde felsefî eserlerin tercümelere tesirleriyle kelâmcılar arasında başlamış olduğunu görüyoruz. Fikirler, yorucu ve sarsıcı mahiyette olduğu için hadislerle ve fıkhn meseleleriyle meşgul olanlar bunlarla iştigali lüzumsuz ve küfriyattan ibaret saymışlardır. Ancak hadiseler, bu meselelerin incelenmesini ve hakikatin akfî delillerle isbat edilmesini zorlamış ve ihtiyaç, devlet ricalini bu yolda faaliyete mecbur etmiştir. Bu devirde müslümanlık doğuda, Hint'e, Çine, batıda Roma ve Fransaya, kuzeyde Uygurlardan ve Karahanlılardan, Hazer ve Bulgar ülkelerine kadar yayılmış olduğu için kitleler halinde müslüman olmak isteyenlerden bir çok sualler geliyordu. Çin'e, Bulgar diyarına, Karahanlılara hususî ve resmî heyetlerin gittikleri ve bunların bir takım sorularla karşılaştıkları biliniyor.

⁴ Usul, burada metod demek değildir, asl kelimesinin cemi olarak islâm akidelerinin kökleri manasındadır.

Sicilya cevapları, Ebu Dulef'in, Mutavvai'nin Ahmed b. Fadlan'ın seyahatnameleri durumu açıkça göstermektedir. Hint mihracelerinden biri Harun Reşide bir mektup yazarak tebası ile beraber müslüman olmak istediklerini, müslümanlığın hak din olduğunu delilleriyle ispat edecek bir âlimin gönderilmesini istemişti. Harun buraya bir fakih gönderdi, Hint âlimlerinden birisile fakih arasında mubahase başladı ve Hintli sordu:

— Allah her şeye kadir midir ?

— Evet

— Kendi mislini de yaratmaya muktedirdir öyle mi? Fâkih bu sözü işitince afalladı ve bize göre kelâm tartışmaları merduddur, demek zorunda kaldı. Mihrace durumu Haruna yazdı, Harun ulemayı topladı fakat bunlarda mesele karşısında hayrette kaldılar, yalnız bir genç Allah kendini cahil veya âciz yapmağa muktedirdir denilebilir mi, bunun gibi Allah kendine eş yaratır da denilemez, zira, kudret, muhale taalluk edemez cevabını verdi. Harun bu genci Mihraceye göndermek istedi, lakin meclistekiler diğer sualler çıkması ihtimalini ileri sürerek kelâmcılardan Muammer b. Abbad Sülemî'yi⁵ göndermeye karar verdiler.

Hazer Hakanının da müslümanlığı kendisine izah eden bir fakih: Biz yalnız ahiret için değil, biraz da dünya için yaşamak isteriz, dediği de meşhurdur. Kuzey Bulgarlarının kralı Elmas han kendisine müslümanlığı bildirmek için gelen fakihler heyetinin önünden askerlerini geçirdikten sonra: Bunlar yemek ister, eğer şarap içmez, domuz eti yemezlerse bu ülkede yaşayamazlar demiştir. Fakihler, müslümanlığın peygamber tarafından halkı tedricen alıştırmak ve ihtiyaçları cevaplandırmak suretile 23 yılda kurulduğunun hikmetini anlamayan, dinin kolaylaştırıcı ve genişletici fitri ve hayati bir din olduğunu kavramayan adamlardı, başarı gösteremediler.

Beri taraftan aklıyeci usulü ile mecusi, nasturî, mâni ve dehrî âlimlerle mübaheselerde bulunanlar, ötekinden çok daha güç olan bu işi başardılar, müslümanlığın rüchanını hasımlarına kabul ettirdiler. Mesudînin yazdığına göre Bermek oğlu Yahya ilim ve fazilet erbabındandı, kelâm ve felsefe ile meşgul olanları sever, meclisine davet eder, müslim ve gayri müslim bilginleri bir araya toplar ve onları mübahase ettirirdi. Sünnî kelâmcılardan Ali b. Heysem, Ebu Malik Hadramî; Şiadan Hişam b. Hakem ve Fadl b. Nevbaht; mecusilerden Salih b. Kuddus, Mutezileden Ebul Huzeyl ve Nazzam bu meclisin devamlı üyeleri idiler. Meclisin reisi Hişam b. Hakemdi. Halifenin doktorları olan Nasturîler, arap feylesofu El Kindî ve Suriyeli feylesoflar, Yahudi ve Deysanî âlimleri bu toplantılara gelirlerdi. Memun ise haftanın salı gününü münazaraya ve mübahaseye tahsis etmişti. Öğle yemeğinden sonra mübahase serbestçe akşama kadar devam ederdi. Buraya memleketin her tarafından her din ve mezhebe salık mütehasıslar davet edilirdi. Bir gün Merv'den mecusilerin reisi Yezdan Bahd davet edilmiş ve merasimle karşılanmıştı. Büyük toplantıda mübahase başladı. Ebul Huzeyl, Yezdan Bahtı mağlup edince Memun Yezdana, imana gel, dedi, fakat Yezdan zorla mı, deyince, Memun, hayır, hak belli oldu da, demekle yetindi⁶. İbni Halegan'ın naklettiğine göre, saray kütüphanesi müdürü olan Fadl Nevbaht da kütüphaneyi âlimler meclisi haline getirmişti. Bu meclislerde cereyan eden mübahaselerde Ebul Huzeyl, birçok münevverleri (üç bin kişiyi) imana getirmiştir. Bunlar bu adamların dinde olan samimiyyetini ifade eder. Ancak münakaşalarda hasmı ilzam için bazı müsaadeler ve müsamahalar yapılabilir. Mutaassıblar bu-

⁵ Murtaza Zeydînin Mîlel ve Nihal şerhi, Muammer b. Abbad bahsinden naklen Şibli Numanî Tarihi İmî Kelâm. 1328 Farsça tercümesi tabı Sahife 33. Muammer b. Abbad, Harun Reşid ricalinden ve altıncı tabakadan Ebul Huzeylin ve Usvarinin muasıridir. Buna göre Kuran Hâdistir, fakat bu Kuranın Allah kelâmı olmasına mani değildir. (El İntisar sahife 56 ve mütacakib) Allah kadim diye vasıflanamaz zira kıdem zaman fikrinden doğmuştur. Allah cisimlerden başka bir şey yaratmaz, arazlar cisimlerin mahsulüdür. İnsanın fiili yoktur; fakat iradesi vardır, derdi. Şerhi Mevakıf Muammeriye mezhebi bahsi. Cilt III Sh. 285

⁶ İbni Nedim. Mısır Tabı Sah. 340

radan tutarak bu gibi ricale daima ta'n etmişlerdir. Ebul Huzeyl'in Mîlas adlı bir kitabı vardır, Mîlas mecusîlerin ileri gelenlerindendi. İki mebde kabul eden âlimleri toplayarak Ebul Huzeyl'in yanına getirdi ve onlarla mübahase ettirdi. Mübahasade Ebul Huzeyl haklı çıkınca Mîlas müslüman oldu⁷. Nazzamın da bu neviden başarıları çoktur.

EBUL HUZEYL VE NAZZAM

Allaf lakabile meşhur olan Ebul Huzeyl (Muhammed b. Huzeyl)⁸ (H. 131 M. 748) yılında doğmuş ve yüz yıl yaşamıştır. Vasil b. Ata'nın talebesinden Osman b. Halidi't-tavil'den Mutezile usulünü aldıktan sonra Cehm b. Safvanın da bazı fikirlerinden faydalanmış, sonraları Yunan filozoflarından ve Aristodan yapılan tercümelerin tesiri altında yeni fikirler ortaya atmıştır. Aristonun eserlerini Yunancasından okur ve tercüme ederdi. Harun devrinde tanınmaya başlamış Memun devrinde büyük bir nüfuz kazanmıştı. Selef mezhebinin ileri gelenlerini susturduğu gibi, kendisi gibi akılcılardan olup da fikir ayrılığı gösteren Muammer b. Abbad, Bişr-i Merrîsî gibi kelâm uzmanlarını da Memun huzurunda yaptığı tartışmalarda yenmişti. İbni Haligan bu zatın cedel usulüne vakıf ve hasmını ilzamda mahir olduğunu, mühlidleri ve mecusileri mübahasede kolaylıkla ilzam ettiğini ve bunların birçoklarını müslüman ettiğini kaydeder⁹. Basar Mutezilesinin reisi idi. Birçok esaslarda Mutezileden ayrıldı ve kendisinin fikirlerini kabul edenlere Huzeylî adı verildi.

İslâm âleminde Allahın varlığını isbat için cevher ve araz ve arazın hudusu mebdeinden hareket etmek usulü Ebul Huzeyl ile başlar. Vücub, vücud ve marifet bahislerinin kelâmında incelenmesini de ilk defa ileri süren odur. Cüz'ü la yetecezza (atom) meselesi ve vâcibülvücud tabiri akâid bahislerine onun kalemile girmiş bulunuyor. Ebul Huzeyl, cüz'ü la yetecezzayı mahdut, mütenahî ve binaenaleyh fani addeder, cüz'ler fani olunca küllü teşkil eden bu âlemin de fani olması lâzımdır. Hudus delilini tasvir ederken dört mukaddime vaz eder : Varlık, cisimler ve arazlardır, arazlar hâdistir, cisimler arazlardan hâli değildir, her hâdisin bir muhdisi vardır. Bu delile göre Allahın sıfatlarını araz kabilinden sayanlar müşkül duruma düşer, bundan dolayı hudus delilinin bu şekilde tasvirini selef yolunun kelâmcıları kabul etmezler ve sıfatların araz kabilinden değil hal kabilinden olduğunu söylerler. Keza bu delil illiyet prensibine dayanır. Bu prensibi de İslâm'da ilk önce kullanan odur. Ancak illiyet meselesi harikuladelerin ve mucizelerin izahını güçleştirir. Bu bakımdan nascılar illiyet prensibini kabul etmezler, buna karşı sünnetullah aslın ileri sürerler.

⁷ İbni Haligan, Ebul Huzeyl maddesi

⁸ Allaf, yem satan kimse demektir. Kendisi Ebul Huzeyl, adı ve soyu Muhammed b. Huzeyl b. Abdullâh Elmekhûl Elabdî'dir. Şerh i Mevakif'da Ebul Huzeyl ibni Hamdan el Allaf denilmesi yanlıştır. Vefatı hakkındaki kayıtlar birbirini tutmuyor. Ekseriyetle tarihlerde 226 yılında öldüğü kaydedildiği halde mezheb tarihleri vefat yılının 235 olduğunu yazarlar. Zehebi Lisanül Mizan'da bu zatın 238 de öldüğünü kaydetmekte ve Gayyan b. İbrahimden ve diğerlerinden hadis rivayet ettiğini Ebu Yakub Şahhamın da bundan rivayet ettiğini naklettikten sonra hadis vaz ettiğini de ilâve etmektedir.

⁹ Ebul Huzeyl, edebiyatta da tanınmış bir şahsiyettir. Aynı zamanda çok nüktecedir. Mecusi rahiblerinden Salih ibni Kuddus adında birisile mübahase etmiş ve onu mağlub edince, nasıl müslüman olacak mısın? demiş, Salih, ben Allah ile istihare ettim, iki Allah olduğu akidesinde sabit kalmamı tavsiye etti deyince, hangisile istihare ettin demekle, hasmını mahcubetmişti. Bir kere de Ebul Huzeyli eşkiya yakalamış, cebindeki cüzdanı tutmuş, çıkar ceketini demiş, o da cevaben, ceketimi cebinden mi çıkaralım deyince Eşkiya bunun Ebul Huzeyl olduğunu anlamış ve serbest bırakmış. Bir defasında, Ebul Huzeyle bir başarıdan dolayı Memun 6000 dirhem vermiş, Ebul Huzeyl bu parayı kâmilan talebesine dağıtmış. Onun hakkında Lisanul Mizan'da, İbni Haligan'da Mesudide diğer garib hikâyeler vardır.

Ebul Huzeyl, Aristonun, Allah, muharrik-i evveldir. Hareket etmeden tahrik eder. Ve İskenderiye felsefesinin, vahidden ancak vahid sadır olur, nazariyelerinden faydalanarak Allah her cihetten birdir ; ilmi, hayatı, kudreti zatından ibarettir. O ilmi ile âlim, kudreti ile kadirdir, ancak ilim ve kudret zatından başka birşey değildir. Alemin yaratılışı «kün» emrinden ibarettir, Allahın bu emri ve iradesi değil muayyen zamanda ve mekânda da değil, zatında mündemiçtir, zira kâinat «kün» emrinden başkadır. Kün emrinin mahalli yoktur. (Yani bu emrin muhatabı ademdir). Allahın iradesi hâdistir ve irade, irade edilen (murad)dan başkadır, der. Ebul Huzeyl Allahı, mekândan, zamandan, eşyaya ve insanlara mahsus vasıflardan tenzih eder. Bununla beraber Allahın sıfatlarını kabul eder, lâkin bunlar zatın ayıdır der. Şhristanî onun bu; Allahın zâtı var, davasını Hristiyanların üç uknum'un bir zât olduğu davalarına benzetmektedir. Halbuki Ebul Huzeyl'e göre sıfatlar itibarî şeylerdir. Hristiyanlıkta ise üç uknumun her biri zattır ve bu zatların üçü bununla beraber birdir denilmektedir ki arada hiç de benzerlik yoktur, hatta sıfatları hakikî olarak kabul edenlere karşı da böyle bir benzeme bahis konusu olamaz.

O'na göre, Allahın zatından başka hiçbirşey için ezeliyet ve ebediyet olamaz, kâinatın başlangıcı olmaması ile sonu olmaması arasında fark yoktur. Bu yüzden bütün mahluklar fâni ve mütenahidir ve Allahın bütün makduratı tükenecektir. Cennet ve Cehennem; azab ve sevab muvakkat bir zaman içindir, bunlar sona erecek, Cennette ve Cehennemde olanlar fâni olacaklardır. Çünkü bunlar orada buldukları müddetçe işlediklerinden mesul olmayacaklardır ki ceza ve mükâfat ebedî olarak sürsün. Bunların orada buldukları müddetçe hürriyetleri yoktur. Bu yüzden âhirettekiler mükellef de değildirler. Bunların muhalled olması, hareketten kesilmiş bir sükûn haline elem ve zevk içinde bir donukluk haline gelmelerinden ibarettir¹⁰. Kâinata olan biten şeyler (mevzular ve malumlar)ın mütenahi olması Allahın ilminin de mütenahi olmasını gerektirir. Bu ise Allaha bir nakîsa değil, zatından başka her şeyin fâni ve mütenahi olmasının icabıdır. Bu mevzular (mukadderat) hepsi Allahındır, bunların hepsini yaratmağa Allah muktedirdir, ancak o şerri yaratmaz, zira böyle birşey Allahın kemal ve adl sıfatları ile telif edilemez.

Allah kâmil olduğu için yaptığı şey kâmil olur, âdl olduğu için eseri adildir. Bu yüzden Allah iyiliğe ve itaate karşı kullarına sevap vermeye mecburdur, dilediğini affedemez, dünyada nimet vermediği insanlara âhirette vermeğe mecburdur, aksi takdirde adâlet tahakkuk edemez, şu halde Allah, insanlar için en faydası neyse onu yaratmak zorundadır, insanları mesut etmeye, bunun için de peygamber göndermeğe ve insanları irşadetmeğe mecburdur.

Ebul Huzeyl'e göre ecel birdir değişmez. Haber, içinde bir cennetlik olmak üzere yirmi kişiden az kimseler tarafından verilmedikçe tevatür mertebesini bulmaz. Tevatürle sabit olmayan menkul şeyler ise delil olmaz. O, ümmetin icmamı da hüccet olarak kabul etmez. Bu da ümmetin kabul ettiği esasları kıymetten düşürür, binaenaleyh delil yalnız akıl ve istidlâl yoludur. Nakil tevile elverişli bir şeydir; akıl ise birinci derecede kıymeti haiz bir delildir. Binaenaleyh haram ve helâli tefrikte dinî mevzuların iyi veya kötü olduğunun hükmetmede selâhiyet aklıdır. Dinî emirlerin kıymeti onu teyid etmesindedir. Zira şeriat akla tabidir, şu halde farz aklen iyi olduğu bilinmiş şeydir ve onu işlemektir. Haram da aklen kötü olduğu anlaşılan şeyi yapmaktır, bununla beraber dinin vazı Allah ve resulüdür. Çünkü dinî emirler ve nehiyeler akla uygundur, olmasaydı Allah tenakuza düşmüş, akh yarattığı halde akla uymayan emirler vermiş olurdu.¹¹

¹⁰ Şerh i Mevakif. Âmir Tab'ı Cilt III Sahife 283

¹¹ Ebul Huzeyl'i bu fikirlerinden dolayı tekfir edenler vardır. Mütezileden Merdar Ebul Huzeyl'in Fezihaları (hezeyanları) adile büyük bir eser yazmıştır. Gübbânin Er-reddü Ala Ebu'l-Huzeyl ve Cafer B. Harb'ın Tevbihu Ebul-Huzeyl adlı eserlerinde Ebul Huzeyl tekfir edilmektedir. Ebul Hüseyinül Hayyat ise bunlara ve İbni Ravendiye cevap verir ve Ebul Huzeyl'i savunur. Abdulkahir Bağdadî El-fark beynel Firak'da: 1— Allahın makduratı sona erecektir, 2— Ahirette insanların hürriyeti yoktur,

NAZZAM İbrahim b. Seyyar (H.185 M.801) yılında doğmuştur. Ebul Huzeylin meşhur talebesidir.¹² Genç yaşta parlamış ve Mâ'mûn'un hocası olmuştur. 36 yaşında 837 de ölmüştür. Cahiz bunun hakkında şöyle diyor: Eskiiler her bin senede bir büyük adam «dâhi, müceddid» dünyaya gelir, derler, eğer bu söz doğruysa Nazzam bunlardan'dır. Gençliğinde mecusî ve bûdî âlimler ve dehri filozoflarla görüşürdü. Sonraları onlarla münakaşada büyük zaferler kazandı, Yunan felsefesinden tercüme edilen eserleri günü gününe takip ederdi. Tabiat ve ilâhiyat filozoflarının yazdıkları eserlerin çoğunu okumuş, bundan faydalanarak kendine has fikirlerle temayüz etmişti. Hocasını gerek şöhrette ve gerek fikirde geri bırakacak derecede ilerledi. Hocasından ve zamanının âlimlerinden birçok esaslarda ayrıldı ve Nazzamiyye adı altında kendisine nisbet edilen mezheb pek çok taraftarlar kazandı. Ona muhalefet edenler ve fikirlerini red için eser yazanlar da çoğaldı.

Nazzama göre Allah bu varlıkları defaten yaratmıştır. Bunun daha önce ; şunun daha sonra olmaları görünüşte ve görünmeyıştedir. İnsan ruhtan ibarettir. Ruh ise bir cism-i latiftir. Bedene sirayet etmiştir, beden bir alettir. İnsanın gücü, hayatı ve iradesi ruhunun eserleridir. Eşya arazlardan; cisim arazların bir araya gelmesinden ibarettir. O, hocasının kabul ettiği atomu inkâr eder. O'na göre atom nihayetsiz surette bölünür, cisim bu cüzülerden mürekkebirdir, bununla beraber bu ci zü' ferd veya cevher, arazların bir araya gelmiş olmasıdır, çünkü bunların hiçbirisi diğerine benzememekte ve arazsız cevher bulunmamaktadır. Binaenaleyh renkler ve kokular birer cisimdirler. Nazzama, eğer cevher namütenahî ise bir karınca taş parçasının üstünden aşır gidince mütenahî, gayri mütenahiye geçmiş olur, demişler ; o da, karınca taşın bir kısmını yürümekle bir kısmını sıçramakla geçer cevabını vermiştir ki, buna tafra (sıçrama) nazariyesi denir.

Cevherlerin sonsuz olması (Atomun sonsuz olarak parçalanması) nazariyesi bu âlemin sonsuz ve kadîm olmasını icabettirmekte ise de ona göre Allah bu sonsuz âlemi muhit ve onu tamamile âlimdir. Yani hocasının fikrine muhalif olarak Allahın ilmi sonsuzdur ve¹³ Allah bu âlemi bu gün nasıl ise öylece, toprağı, suyu ve madenleri birden yaratmıştır. Bunlardan bir kısmı cennet ve cehennem gibi kûmundadır görünmez, vakit vakit vucude gelen şeyler ise bûruz (meydana çıkmış) dan ibarettir. Âdem kendi evlâdından evvel yaratılmış değildir, dünyaya geliş sırası yaratılıştan değil, kûmun ve zuhurdan ibarettir. Buna ân-ı daim nazariyesi adı verilir ki, tasavvuf ehlinin fenafillah nazariyesi bu esas üzerine kurulmuştur. Allahın sıfatları itibarî şeyler değildir. Zatın kendinden ibarettir ; adalet Allahın sıfatıdır, çünkü Allah âdil olmağa mecburdur. Bu mecburiyettir ki sıfat ile tabir olunur. Keza Allah şerri yaratmaz değil yaratamaz, buna muktedir değildir, zira kâminden nâkıs sadır olmaz. Allah iyiliğe ve itaate karşı sevap vermeye de mecburdur, dilediğini affedemez, ve Allah insanlar için en faydalısı ne ise onu yaratmağa mecburdur. Ve bu adaletin icabıdır. Kuranın lâfzı insanları eşini getirmekten aciz bırakmaz, zira arablar ondan fasihini söylerler. Âciz bırakan manası ve gâibden haber veren kısmıdır. Bu bakımdan Kuran mucizedir, lâfız bir terceme olmaktan ileri gidemez. İlim ile cehil, iman ile küfür arasında mahiyet farkı yoktur, haricî şartlar bakımından ayrılık husule gelir.

Nazzam, hocasından biraz daha ileri gider, delil yalnız akıldır, habere güven yoktur, der. Rivayete göre ilk defa icma'ı ve kıyası mutlak surette reddeden o'dur. Garibdir ki, gerek Ebul

3 — Allah için yapılmayan taatlar makbuldür, 4 — Allahın ilmi ve kudreti Allahtan ibarettir, 5 — Kün emri Ademe taalluk eder, 6 — 20 kişiden az kimselerin haberi muteber değildir, 7 — Kalbin fiillerile azanın fiilleri arasında fark vardır, 8 — Allahı bilmek zarurîdir, diğer ilimler ihtiyarîdir, 9 — Bir cüzün hareketi cismin bütün cüzülerinin hareketi demektir. 10 — Atom rensizdir görülmez meselelerini ele alarak bunları birer hezeyan olarak tasvir eder, cevaplandırır.

¹² Ebul Huzeylin hemşirezadesi olduğunu kaydedenler vardır. El Fark. S. 79

¹³ Şehristanî; Mısır tab'ı Cilt ? Sahife 75, El Fark. S. 85 El-tebsîr S. 43

Huzeyl ve gerek Nazzam akla bu derece önem verdikleri halde, imametın sübutu için nassın vücubuna hükmederler, ve yeryüzü her asırda yirmi masumdan hali değildir, derler¹⁴.

Ebul Huzeyl ve Nazzam ile Mutezile veya akılcılık okulu en yüksek mertebesine ulaşmıştı. Hükümet de bu mezhebi destekliyordu, bunlar akıl kanunları, hikmet kanunları, din kanunları aynı menşeden gelir, akıl için yol birdir, her eserin bir illet bir de hikmeti vardır, Allah eşyanın sebeplerine de hikmetine de riayet eder, koyduğu nizamdan, adil ve insaftan ayrılamaz, Allahın her bakımdan kâmil ve âdil (tek tanrı, vücudu mutlak) olmasının manası budur, diyorlardı. Bunların devrinde yükselmiş olan Abdullah İskâfî (H. 223 M. 836), Cafer b. Harb (H.236 M. 849) Ebu Musel Ferra' (H. 226 M. 839), İbnu Rummanî, Seyrafi, Muammer, Cahiz, (H. 256 M. 869) Abbad kelâm sahasına yeni meseleler daha kattılar. Akıl mahiyeti nedir, hayatın mahiyeti nedir, nefis nedir, ruh nedir? meseleleri incelenirken melekler mücerred varlıklardır; âhiret hayatı ruhanîdir, haşır cismanî değildir, ecel ikidir, meselelerinin teferruatına geçildi. Kıdem-i zemanî, kıdem-i zatî farkı, taaddüdü kudemanın zamanen cevazı bahisleri ortaya atıldı. Araz Allahın eseri değildir, adem sabittir, madumun iadesi câizdir, ayarı sabitenin vücudu yok sübutu vardır. Bir de misal âlemi vardır. Hakikî varlık sübuttan ibarettir; tasavvuratımızın (vücut-u zihninin) hakikî vücudu vardır. Kelâmullah kelâmı nefisî'den ibarettir. Kelâm Allaktır. Kuranın mahiyeti manadan ibaret oluşudur gibi meseleler ileri sürüldü. Mucizenin imkânı bahisleri vaz edildi. Bunlarla âhiret ahvali ve mucizelerin mahiyeti izah edilecekti, bu yüzden kelâmda mantığa, psikolojiye ve felsefeye dayanmak zarureti hasıl oldu.

Bu sıralarda batınî teşkilâtı faaliyete geçmiş, Mehdi, imamı mahfî, Kuranın batını vardır, hulul, tenasuh ve ibahe meseleleri kelâm mevzuları arasına girmişti. Ötedenberi imamiyye arasında dolaşan Ali mi efdaldır Abbas mı, veya Ebu Bekir mi? Ayşe mi, Fatıme mi, melekler mi, insanlar mı, peygamberler mi, veliler mi? Ashaba sövülür mü, Yezide nâlet olunur mu bahisleri de bunların arasına katıldı.

Akılcılığın parlaması Mutezile için iyi bir âkibet sağlamadı, bu yükseliş yıkılışın başlangıcı oldu; Vasık zamanında bunlar pek ileri gitmişlerdi. Mütevekkilin iktidara geçmesiyle acı bir bozguna uğradılar. Ehli hadîs ve selef ve bilhassa Ahmed b. Hanbel, mutedillerden Haris-i Muhasibî ve Kılanisî, Şiflerden Ebu İsel Verrak, İbni Ravendî ve İskafî, akılcılara şiddetle hücumla geçtiler. Bu hareket İbni Güllab ile başlayan ve Ebu Mansur-i Matüridî ile kemalini bulan yeni bir sistemin, Ehli Sünnet İlmî Kelâmının doğuşunu sağladı.

¹⁴ Abdülkahir i Bağdadî, bu adamın fikirlerinde samimî olduğuna kani değildir. El Fark Beyn'el Firak (Sah. 80 de) diyor ki, Ebul Huzeyl bile bunu redd için Er Reddu Ale'n-Nazzam diye bir kitap yazmış ve onu tektir etmiştir. Mutezileden Gûbba'nın İskâfî'nin Cafer b. Harb' in Nazzam'ı tekfire dair birer eseri vardır. Ehli Sünnetten Kılanisî, Ebu Hasan Eşari ve Kadı Ebu Bekir eşari de bunun fikirlerini red için birer eser yazmışlardır. Abdülkahir, El Fark'da Nazzamın fikirlerini madde madde ele alarak her birini cevaplandırmaktadır. Maddeler şunlardır. 1-Allah sevap ve günah ehlinin hakkından birşey azaltıp çoğaltamaz, 2- Ruh cism i latiftir, cismi kesife girmiştir. 3) Renk ve ses cisimdir, 4) Atom parçalanır, 5) Tafra 6) Cisimler bir halden bir hale daima geçip yenilenir, 7) Bu kâinatı Allah bir anda yaratmıştır, 8) Kuranın nazmı mucize değildir, 9) Mütevatır haber yalan olabilir, 10) Her asırda olan icma' hata olabilir; 11) Her hırsız fâsik olmaz ve eli kesilmez 12) İman günahattan kaçınmaktır. 13) Haşarat ve hayvanlar haşredileceklerdir. 14) Talak kinaye ile vaki olmaz, 15) Mucize haberleri doğru değildir 16) Namazı terkeden kaza lâzım gelmez 17) Sahabelerin içtihatları ve fetvaları müteber değildir; Abdülkahir, Nazzama nisbet ettiği bu maddeleri 21 e çıkarmış ve fıkha ait meseleleri de bunlara eklemiştir. (S. 90)

El İntisar sahibi Ebu Hüseyin Hayyat, Nazzam hakkındaki bu ithamları Abdülkahir'den yüz sene önce incelemiş ve çaplandırmıştı. Abdülkahir, Hayyatın mütevellatını da reddetmektedir. Ancak Hayyatın yazılarında anlaşıldığına göre Nazzam ve hocası Ebul Huzeyl İslâm dinine büyük hizmetler etmişlerdir ve ona nisbet edilen batıl fikirler ve mânasız sözler düşmanlar tarafından söylenmiş şeylerdir.